

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ

Олександр Одрін

Лихварі та трапедзити в Ольвії та Херсонесі доримського часу

Тат'яна Опарина

Українские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Маркушевський против Леонтия Плещеева)

Witold Kłaczewski

Kasztelanowie halicy w XVII wieku

Вероніка Кіку

Магнати — боржники львівських єзуїтів (1693–1721)

Олена Дзюба

Українці в європейських містах: адаптація до життя в нових соціумах (XVIII ст.)

Олександр Одрін

ЛИХВАРИ ТА ТРАПЕДЗИТИ В ОЛЬВІЇ ТА ХЕРСОНЕСІ ДОРИМСЬКОГО ЧАСУ

Фінансова діяльність відігравала важливу роль і в економічному, і в соціальному житті античного суспільства. Після появи в першій половині VII ст. до н. е. грошей вперше в історії Греції з'являється грошове кредитування. З розвитком міжполісної торгівлі з'являються та розвиваються також і валютні операції: купівля, продаж та обмін грошей, які здійснювалися професійними мінйялами (трапедзитами). У класичну епоху на економічній арені Греції з'являються перші «протобанки» — трапедзи; у них трансформувалися мінйяльні контори, а їхніх власників продовжували називати трапедзитами, як і «валютників» попередніх часів¹. Уперше в історії трапедзити почали оперувати грошима вкладників, зокрема, спрямовуючи їх на кредитування античних підприємців. Так, наприклад, в Афінах — економічно найрозвинутішому полісі Греції класичного періоду — трапедзити видавали позики на відкриття ергастеріїв — великих ремісничих майстерень, що активно використовували рабську працю, а також на організацію гірничих підприємств у Лаврійських копальнях². Найпотужніші у фінансовому відношенні трапедзити кредитували також морську торгівлю, хоча, на думку багатьох дослідників, у цій сфері домінували кредитори

інших категорій³. Найбагатші трапедзити й собі інвестували нагромаджені гроші у ремісничі або торгівельні підприємства⁴.

Проте капітал трапедз, очевидно, не був домінуючим в античному фінансовому світі. Там, де трапедзити були метеками (негромадянами), вони в основному не мали права володіти нерухомим майном⁵, а отже, не могли видавати кредити під заставу нерухомості (іпотечні позики)⁶. Як уже зазначалося, не дуже великою була їх роль і у кредитуванні морської торгівлі. До того ж, на думку деяких дослідників, у трапедзах кредитувалися переважно заможні клієнти, а отже, незаможні греки мали отримувати позики з інших джерел⁷.

Необхідно підкреслити, що одним з основних факторів, які суттєво впливали на співвідношення між значенням лихварів та трапедзитів у фінансових операціях того чи іншого полісу, була його соціальна структура. Залежно від соціального устрою, різним було співвідношення громадян та метеків у кредитних операціях, відмінною була і участь у них різних верств повноправного населення, таких, як аристократія, чи заможна частина демосу.

Варто зазначити, що діяльність лихварів та трапедзитів у різних грецьких полі-

¹ Грецьким трапедзитами присвячена монографія Р. Богарта: Bogaert R. Banques et banquiers dans les cites grecques. — Leyde, 1968. Див. також рецензію на неї Л. М. Глускиної (ВДІ. — 1970. — № 4. — С. 171–179).

² Глускина Л. М. Из истории кредитно-денежных отношений в Аттике IV в. до н. э. (Афинские трапедзиты) // ВДИ. — 1970. — № 3. — С. 39; Ее же. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н. э. — Л., 1975. — С. 96.

³ Глускина Л. М. Из истории... — С. 29.

⁴ Там само. — С. 37.

⁵ За винятком тих, яким було надано право купівлі землі (ἐγυκτησις). Важливо підкреслити, що в Ольвії таке право фіксується вже у третій чверті V ст. до н. е. (Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 65 сл.

⁶ Глускина Л. М. Проблемы... — С. 83.

⁷ Щоправда, повної впевненості у тому, що трапедзити кредитували лише заможних позичальників, немає (див. Глускина. Рец... — С. 177).

сах висвітлена у джерелах дуже нерівномірно. Найкраще відображена у джерелах діяльність афінських фінансистів, меншою мірою — фінансистів інших провідних полісів Балканської та острівної Греції (Родос, Делос тощо). У цьому контексті природною є увага дослідників до фінансової діяльності саме у цих полісах, тоді як подібній діяльності у периферійних державах еллінського світу приділялось мало уваги. Проте вважати економіку і, зокрема, фінансову діяльність Афін еталоною у грецькому світі навряд чи коректно. Політико-економічна надпотужність Афін робила їх скоріше винятком, аніж правилом. Фінансова ж діяльність відіграла важливу роль в економіці та соціальному житті більшості грецьких держав, особливо колоній, економіка яких часто залежала від розвитку зовнішньої торгівлі, й античні держави Північного Причорномор'я в цьому не були винятком.

Метою цієї роботи є дослідження економічної діяльності та соціального статусу фінансистів у двох найбільших античних полісах Північного Причорномор'я — Ольвії та Херсонесі⁸. Враховуючи набагато кращу забезпеченість джерелами, в основному буде досліджуватись ольвійський матеріал, тоді як херсонеський — залучатиметься переважно задля порівняльного аналізу.

Діяльність античних фінансистів в Ольвії та Херсонесі наразі спеціально не досліджувалась. Проте окремі аспекти цієї діяльності знайшли своє висвітлення у цілій низці праць. Роботи, в яких дослідники торкалися цього питання, можна поділити на дві групи.

До першої з них належать роботи з історії античних держав Північного Причорномор'я, що мають узагальнюючий характер, і в яких діяльність фінансистів розглядається в процесі аналізу соціально-еко-

номічної структури цих античних держав. Серед таких праць варто виділити колективну монографію «Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье», в якій при висвітленні соціальної структури Ольвійського полісу в дуже загальних рисах розглядається діяльність ольвійських лихварів⁹, та статтю В. П. Яйленка «Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху», в якій йдеться про працю ольвійських фінансистів у галузі державного будівництва¹⁰. Проте в обох цих роботах висвітлюються лише окремі аспекти діяльності ольвійських лихварів, а їхня роль в економічному житті Ольвії в основному залишалась поза увагою авторів.

Окремо варто виділити монографію М. В. Скржинської «Будни и праздники Ольвии»¹¹, в якій уперше подано нарис діяльності ольвійських фінансистів у загальногрецькому контексті. Проте детальний аналіз цієї діяльності не входив до кола завдань, а деякі твердження авторки відносно статусу ольвійських фінансистів є дискусійними.

До другої групи належать роботи, присвячені публікації та розгляду окремих джерел з історії кредитно-грошових відносин в Ольвії та Херсонесі. Серед таких джерел найбільшу увагу було приділено листу Ахіллодора¹² та декрету на честь синів херсонесита Аполлонія¹³. У цих працях був нагромаджений чималий матеріал, який потребував узагальнення та аналізу, що є одним із завдань цієї статті.

Практично всі джерела, які містять інформацію з теми, що досліджується, епіграфічні. Дослідження джерел цієї категорії постійно стикається зі значними труднощами у датуванні та, головне, у читанні тексту (особливо це стосується малої епіграфіки)¹⁴. З розбіжностями між читаннями різних інтерпретаторів пов'язані і труднощі історич-

⁸ Найбільша антична держава цього регіону — Боспорське царство — мала суттєво відмінну від полісної структуру і через це у цій роботі не розглядається.

⁹ Кръжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — С. 402, 404.

¹⁰ Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 270–277.

¹¹ Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии. — СПб, 2000. — С. 81–87.

¹² Література наведена у статті Яйленко В. П. Человек в античной Ольвии // Человек и общество в античном мире. — М., 1998. — С. 91–92, прим. 3.

¹³ Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» 2 // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и Северного Причерноморья. — М., 1987; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 209–217.

¹⁴ Див: Виноградов Ю. Г. О методике обработки эпиграфических памятников (по ольвийским материалам) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. — М., 1978. — С. 46–75.

ного аналізу відповідної інформації. Тому задля уникнення сумнівних реконструкцій автор спирається лише на ті читання, з якими погоджуються всі, або, принаймні, абсолютна більшість епіграфістів.

Перші згадки про ольвійських лихварів містяться у листах Ахіллодора та Апатурія. З них, на жаль, опублікований лише перший, тоді як другий, що готувався до публікації ще у 1981 році, так досі й залишився неопублікованим¹⁵.

Лист Ахіллодора було вперше опубліковано Ю. Г. Виноградовим у 1971 р. і датовано серединою — другою половиною VI ст. до н. е.¹⁶ Незважаючи на добру збереженість тексту, його розуміння через мовну складність¹⁷ зіткнулося зі значними труднощами, що призвело до появи великої кількості публікацій, в яких давалися нові його інтерпретації та інше датування (в основному в межах кінця VI — початку V ст. до н. е.)¹⁸. Різні епіграфісти пропонували суттєво відмінні одна від одної версії перекладу, які значно різнилися й у трактуванні взаємин між діючими особами листа, й навіть у загальній кількості цих осіб. Можливість альтернативних читань суттєво ускладнює історичну інтерпретацію тексту. Тому задля коректності твердження автор змушений обмежитись аналізом лише одного фрагмента листа. Даний фрагмент, який стосується взаємин Матасія та Анаксагора і містить важливу інформацію про кредиторські відносини, усіма дослідниками трактується доволі однозначно. Матасій заявляє: «усім моїм майном володіє Анаксагор — і рабами, і рабнями, і будинками». Абсолютна більшість дослідників погоджується з тим, що взаємини Матасія та Анаксагора — це взаємини боржника та кредитора. Для пояснення сутності цих взаємин ними про-

понується два варіанти: 1. Матасій заклав своє майно Анаксагорові¹⁹ та 2. Матасій був закобалений Анаксагором²⁰. Незалежно від того, який з варіантів відповідає дійсності, можна зробити такі висновки. По-перше, Анаксагор, безумовно, займався кредитними операціями. По-друге, він мав змогу оперувати значними, як на архаїчний час, сумами, оскільки його боржник володів чималим майном — декількома будівлями, і не менш ніж чотирма рабами. Така людина навряд чи потребувала незначних сум у кредит та, якщо їй загрожувало закобалення, могла б розрахуватись майном. До речі, останній факт свідчить про те, що в даному випадку мало місце саме іпотечне кредитування.

Важливо також підкреслити, що, виходячи з антропонімічних даних, Анаксагор був представником аристократії, тоді як Матасій міг бути варваром, оскільки його ім'я трактується як індоіранське²¹. Суттєвим є також те, що, крім лихварства, Анаксагор займався й іншою діяльністю, а саме — перевезенням вантажів²².

Ще важливішу інформацію для історії кредитної справи Ольвії містить лист Апатурія, виходячи з викладу змісту цього листа Ю. Г. Виноградовим²³. До публікації листа, користуючись цим викладом, можна лише констатувати, що в ньому йдеться про позику на досить значну суму — не менше 27 статерів, вірогідно кізікінів, яку надав управитель лихваря Леонакта якомусь Геракліді, та про проблеми з поверненням кредиту. Дуже цікавою є згадка про книгу, в якій реєструвались операції (διφθέρια). Якщо така унікальна інформація вірна, то вона свідчить про існування в Ольвії вже в пізньоархаїчний час бухгалтерських книг, про ведення яких, наприклад, афінськими тра-

¹⁵ Див. каталог листів на свинцевих пластинках: Vinogradov Y. The Greek Colonization of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters // The Greek Colonization of the Black Sea Area. — Stuttgart, 1998. — P. 153–154.

¹⁶ Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ. — 1971. — № 4. — С. 74–99.

¹⁷ Яйленко В. П. Человек в античной Ольвии... — С. 91.

¹⁸ Яйленко В. П. Псевдоэпиграфика античного Северного Причерноморья // История и культура древнего мира — М., 1999. — С. 190, прим. 48.

¹⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч. — С. 91.

²⁰ Яйленко В. П. Человек в античной Ольвии... — С. 107.

²¹ Яйленко В. П. Указ. соч. — С. 104, прим. 57.

²² За В. П. Яйленком, він був власником вантажів, які перевозив Ахіллодор, за Ю. Г. Виноградовим, йому належав фортегесій — перевізник вантажів.

²³ Vinogradov Ju. G. Olbia. — Konstanz, 1980. — S. 19.

педзитами ми маємо свідчення лише кінця п'ятого ст. до н. е.

Важливим є також те, що обидва фігуранти угоди належали до аристократії.

Залишається лише висловити жаль з приводу того, що Ю. Г. Виноградов, попри численні посилання у різних роботах на текст листа, так і не опублікував його.

Обидва вищеаналізовані документи відносяться до архаїчного періоду. На жаль, відомості про античних фінансистів наступного, класичного, періоду доволі бідні. Проте саме цим часом датується знаменитий декрет Каноба про гроші²⁴. Унікальність цього декрету полягає в тому, що ним чи не вперше в історії античного світу офіційно встановлювався фіксований курс обміну грошей, у нашому випадку — статерів Кізіку (які відігравали роль міжполісної валюти у Причорномор'ї) на ольвійські золоті. Цей декрет, хоча й опосередковано, свідчить про діяльність трапедзитів-мінйял в Ольвії, які, власне, й повинні були здійснювати обмінні операції²⁵.

Епіграфічні пам'ятки елліністичного часу — декрети на честь Протогена²⁶, синів херсонесита Аполлонія²⁷, а також на честь родосця Гелланіка²⁸ — містять доволі об'ємну та різнобічну інформацію про фінансову діяльність ольвійських та херсонесських фінансистів.

Найінформативнішим з них є, безумовно, декрет на честь Протогена. Декрет містить інформацію про фінансову діяльність однієї з найпотужніших у політичному та економічному відношенні родин елліністичної Ольвії. У ньому також згадується і фінансист-іноземець Поліхарм, який здійснював кредитування полісу. Більше інформації про таке кредитування містить декрет на честь синів херсонесита Аполлонія. Цей декрет також є чи не єдиним прямим свідченням про діяльність херсонесських фінансистів.

Цікавим є також те, що як Протоген та його батько Геросонт, так і Аполлоній з

синами, безумовно, належали до аристократичних родин, на противагу Канобу, який носив простонародне ім'я.

Також необхідно, бодай коротко, зупинитись на термінології, яка надалі вживатиметься у статті; йдеться про терміни «трапедзит», «лихвар» та «фінансист». Термін «лихвар» є однозначним і вживається у тому випадку, якщо можна однозначно стверджувати лихварський характер діяльності певної особи. Термін «трапедзит» двозначний. Він може використовуватися на означення «мінйяла» («валютника») або «протобанкіра» (у західній літературі часто вживається термін «банкір»). Тому, задля уточнення, автор уживає терміни «трапедзит-мінйяло» у випадку, коли його діяльність обмежувалася лише обміном валюти, і «трапедзит-банкір», якщо домінуючою формою його діяльності було кредитування. У випадку, коли напевно визначити діяльність особи неможливо, вживається нейтральний термін «фінансист».

Діяльність античних фінансистів відображена на графі (мал. 1). На ньому показано, якими видами фінансів розпоряджалися лихварі та трапедзити та на які фінансові операції вони спрямовували кошти. Інакше кажучи, на мал. 1 зображено *орієнтований граф прийняття фінансових рішень* античними фінансистами. Показано два основних класи фінансистів (кореневі вершини графу), два класи коштів, якими вони могли розпоряджатися²⁹ (вершини 2-го рівня), та основні фінансові операції, які ними виконувалися. Відомо, що лихварі розпоряджалися виключно своїми грошима, тоді як трапедзити — також і грошима вкладників. На графі наочно показано й основні фінансові потоки: куди направляли свої кошти лихварі та куди спрямовували свої гроші та гроші вкладників трапедзити.

Тепер можна перейти до розгляду діяльності античних фінансистів у Ольвії та Херсонесі і з'ясувати, які фінансові операції там провадилися, а які — ні.

²⁴ Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. — Vol. I². — Petropoli, 1916 (далі — IOSPE I²), 24.

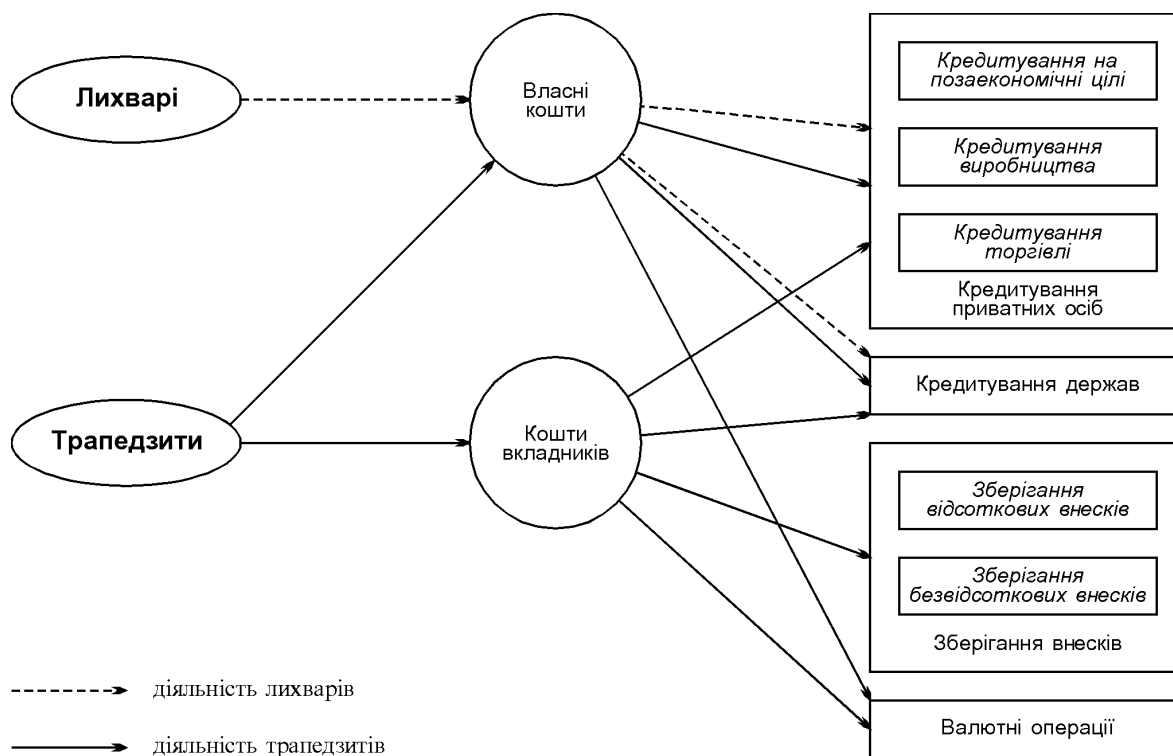
²⁵ Скржинская М. В. Указ. соч. — С. 82–86.

²⁶ IOSPE I², 32.

²⁷ Надписи Ольвии. — Л., 1968 (далі — НО) 28 + 29 + 125 + IOSPE I², 145.

²⁸ IOSPE I², 30.

²⁹ Основою класифікації виступає власність на кошти, якими розпоряджався фінансист.

Малюнок 1. Граф «Діяльність античних фінансистів».

Кредитування приватних осіб. Про цей вид діяльності фінансистів Ольвії та Херсонесу в розпорядженні дослідників є найбільше свідчень, які хронологічно розподіляються на дві групи: 1) друга половина VI ст. до н. е. (за іншими датуваннями рубіж VI–V ст. до н. е.) та 2) III — початок II ст. до н. е.³⁰ Отже, наші відомості стосуються лише архаїчного та елліністичного періодів, тоді як інформація про кредитування в класичний період майже відсутня у джерелах³¹. Тому простежити хоча б у загальних рисах еволюцію кредиту в Ольвії та Херсонесі доримського часу поки що неможливо. Навіть інтерполяція відомостей з інших періодів на класичний період, проведена на якісному рівні, вимагає детального порівняльного аналізу економіки Ольвії та Херсонесу в усі три епохи, а це, своєю чергою, потребує спеціального дослідження.

Архаїчна епоха. До цього періоду відносяться вже згадані листи Ахіллодора та Апатурія, які свідчать про доволі високий рівень розвитку кредитування в Ольвійському полісі не пізніше межі VI–V ст. до н. е. По-перше, як уже зазначалося, кредитори оперували значними сумами, якщо зважати на час та на периферійне положення Ольвії в античному світі. По-друге, судячи з того, що текст на першій стороні листа Апатурія написаний управителем лихваря Леонакта, до справи залучались довірені особи. У класичну епоху в Афінах такими особами були раби, які часто відпускались на волю та успадковували трапедзи від своїх колишніх власників³². По-третє, послугами кредиторів в обох відомих нам випадках користувались люди заможні, які мали змогу закладати значне майно. Очевидно, основною формою закладу була нерухомість (перш за все, земля), хоча закладалось і рухоме майно (на-

³⁰ У першій половині III ст. до н. е. діяли Геросонт — батько Протогена та херсонесит Аполлоній, у другій половині III, або на початку II ст. до н. е. — Протоген, Поліхарм та сини Аполлонія.

³¹ Одним із можливих пояснень цього феномену є певні обмеження, які накладалися у полісах класичної епохи на підприємництво (Див: Фролов Э. Д. Прибыль и предприниматели в древней Греции // Торговля и торговцы в античном мире. — М., 1997. — С. 17). Однак, це може пояснюватись і звичайною випадковістю, в тому числі тим, що деякі твори малої епіграфіки, які містять інформацію про кредитну діяльність в Ольвії та Херсонесі класичного періоду, все ще залишаються неопублікованими.

³² Глушкина Л. М. Из истории... — С. 19–22 (Таблица).

приклад, раби), а також не виключений і самозаклад (боргове рабство)³³.

На жаль, невідомим залишається цільове призначення кредиту. Виходячи зі значної суми позики, можна припустити два варіанти такого призначення. Перший варіант — це позика для виробничих цілей, наприклад, відкриття ремісничої майстерні, або проведення торговельної операції. Для відкриття майстерні необхідно було придбати рабів, торгівля якими в Ольвійському полісі засвідчена вже в останній третині VI ст. до н. е., і які часто закладалися під позику. Другим варіантом була позика для екстраординарних цілей — для викупу родичів або для виконання громадських обов'язків.

Важливим є питання, що робили лихварі з одержаними грошима: пускали їх в обіг чи вкладали в інші галузі економіки. Відомо, що знана в Афінах родина Калліїв, розбагатівши за сумнівних обставин, вклала свої гроші у розробку копалень Лавриону та, одночасно, у трапедзу³⁴. Відомі трапедзити Пасіон та Форміон, як уже згадувалось вище, володіли відповідно ергастерієм та торговельними кораблями. Зрозуміло, що діяльність афінських трапедзитів відноситься до IV ст. до н. е., і механічно переносити реалії цього часу на рубіж VI–V ст. до н. е. не зовсім коректно. Проте, враховуючи високу вірогідність того, що Анаксагор, крім лихварства, займався також перевезеннями вантажів, цілком вірогідним є припущення, що одержані в результаті кредитних операцій гроші він міг вкладати у своє транспортне «підприємство».

Елліністична епоха. До елліністичного періоду відносяться декрети на честь Протогена та синів херсонесита Аполлонія, які містять відомості про кредитування осіб не тільки в Ольвії, але й у Херсонесі. Кредитори розпоряджалися доволі значними сумами. Так, Аполлоній міг видати позику одразу на 3000 золотих, тобто близько 9 талантів. Враховуючи відносну бідність полісів Пів-

нічного Причорномор'я, можна стверджувати, що Аполлоній був за місцевими стандартами дуже багатою людиною. Надзвичайно багатою людиною був також і ольвіополіт Протоген, який міг витратити на громадські цілі більше 7500 золотих, та ще й пробачити борги своїм та батьковим боржникам додатково на 6000 золотих³⁵.

Як і для епохи архаїки, цільове призначення кредитів, які видавалися ольвійськими та херсонеськими фінансистами, залишається нез'ясованим. Можна припустити, що серед боржників були люди незаможні, які не змогли через важкі умови життя повернути борги. Такі особи навряд чи могли брати кредит на відкриття великої майстерні чи на проведення великої торговельної операції. З іншого боку, не можна виключати кредитування невеликих ремісничих чи торговельних підприємств, тим більше в Ольвії та Херсонесі, масштаби економіки яких були принципово меншими за афінські.

Щодо використання одержаних у результаті фінансових операцій коштів все ж можна зробити деякі припущення. Відомо, що Протоген займався закупівлею хліба, а отже, торговельна діяльність лежала у сфері його інтересів. Не виключено, що і Протоген, і його батько Геросонт займалися морською торгівлею.

Кредитування держави. В античні часи у Греції активно велось кредитування не тільки приватних осіб, а й цілих держав. У Балканській, острівній та Малоазійській Греції таке кредитування здійснювалось в основному храмовими або державними трапедзами³⁶. Проте поряд із цим існувало і кредитування держави приватними особами. Такий приклад відомий, зокрема, і в сусідній з Ольвією Істрії, яка взяла кредит на суму в 300 золотих у мешканця Каллатісу Матрія³⁷.

У нашому випадку факти кредитування держави приватною особою відносяться до елліністичного періоду і всі стосуються Ольвії. В одному випадку Ольвію кредитує,

³³ Якщо у листі Ахіллодора дійсно йдеться про закабалення, у чому впевненості немає. Детальніше про боргове рабство в античній Греції: Шипова І. А. Долговое рабство // Рабство на периферии античного мира. — Л., 1968. — С. 24–48.

³⁴ Детальніше про діяльність цієї родини див.: Мариневич Л. П. Гражданин на празднике Великих Дионисий и полисная идеология // Человек и общество в античном мире. — М., 1998. — С. 346–348.

³⁵ Див.: Русяева А. С. Протоген Ольвійський // Археология. — 1993. — № 2. — С. 20 (Таблиця).

³⁶ Глускина Л. М. (Рец.). — С. 177.

³⁷ Pippidi D. M. Histria. — 1. — P. 487–494. — № 2.

вірогідно, місцевий мешканець, проте не громадянин полісу Поліхарм, в другому — проксен Ольвії родосець Гелланік, а у третьому — херсонесит Аполлоній.

Суми кредиту суттєво різнилися: від 100 золотих, позичених Поліхармом, до 3000 — Аполлонієм³⁸.

Призначення кредитів також було різним. Поліхарм позичив гроші на якісь міські потреби, Гелланік — на виплату данини войовничим варварам, Аполлоній — за доволі вірогідним припущенням В. П. Яйленка — на фортифікаційні роботи³⁹.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що кредитування відіграло важливу роль в економіці Ольвії та Херсонесу, адже воно давало можливість місцевим фінансистам нагромаджувати чималі статки. Кредиторами були як місцеві мешканці, так і іноземці. У ролі клієнтів виступали не тільки приватні особи, а й цілі держави.

Валютні операції. Як уже зазначалося, трапедзити у своїй історії пройшли еволюцію від професійних міняйл — до «банкірів». Стартовий капітал перших трапедз було зароблено саме на валютних операціях. Загальновідомим є факт, що у Греції існувало понад 1000 полісів, які випускали власні гроші, тож необхідність в обміні, навіть за умови існування декількох грошових систем, які виконували роль міжполісної валюти, була дуже значною. Особливо активно працювали міняйли в полісах, порти яких виконували транзитні функції, наприклад, Родосі, Делосі та, особливо, в Афінах, які у період домінування в Егейському та Чорноморському басейнах перетворили Пірей на головний транзитний порт усього Середземномор'я. Різниця в курсах купівлі та продажу валют в античні часи була дуже великою, значно більшою, ніж у Середньовіччі чи в сучасному світі⁴⁰, а отже, і при-

бутки афінських та інших міняйл-трапедзитів були значними.

У порівнянні з колегами з Егеїди, міняйли полісів Північного Причорномор'я перебували у значно гірших умовах. По-перше, обсяги торгівлі тут були значно меншими, а отже, і обмін валюти проходив у менших масштабах. По-друге, лише Херсонес міг відігравати роль транзитного порту, тоді як в Ольвії кораблі знаходили лише кінцевий пункт призначення⁴¹. Ще одним фактором, який не сприяв розквіту міняльної справи, було те, що більшу частину часу лише єдині гроші виконували роль валюти у зовнішній торгівлі Ольвії та Херсонесу, спочатку електрові статери Кізіку — кізікіни, потім — золоті статери Лісімаха. Тому основною операцією, яку здійснювали місцеві міняйли, мав бути обмін цих валют на місцеві гроші.

Ольвійський закон Каноба 340–330 рр. до н. е. встановив жорсткий курс кізікінів до ольвійських грошей⁴². Це суттєво обмежило можливості збагачення ольвійських міняйл. Отже, міняйли Херсонесу, де подібні обмеження невідомі, і у цьому відношенні, очевидно, перебували у кращих умовах порівняно зі своїми ольвійськими колегами.

Операції з внесками. Операціями, які відрізняли фінансову діяльність трапедзитів від простого лихварства, були саме операції з внесками. Вважається, що лише з появою таких операцій можна говорити про початок банківської діяльності⁴³. На мій погляд, лише свідчення про будь-які операції з внесками, перш за все з відсотковими, можуть однозначно вказувати на діяльність «банкірів» античності. Проте прямих відомостей про подібну діяльність ані в Ольвії, ані в Херсонесі у нас наразі немає. Тому стверджувати, що в Ольвії та/або Херсонесі діяли

³⁸ Сума, позичена у Гелланіка, залишилась невідомою через фрагментованість документа.

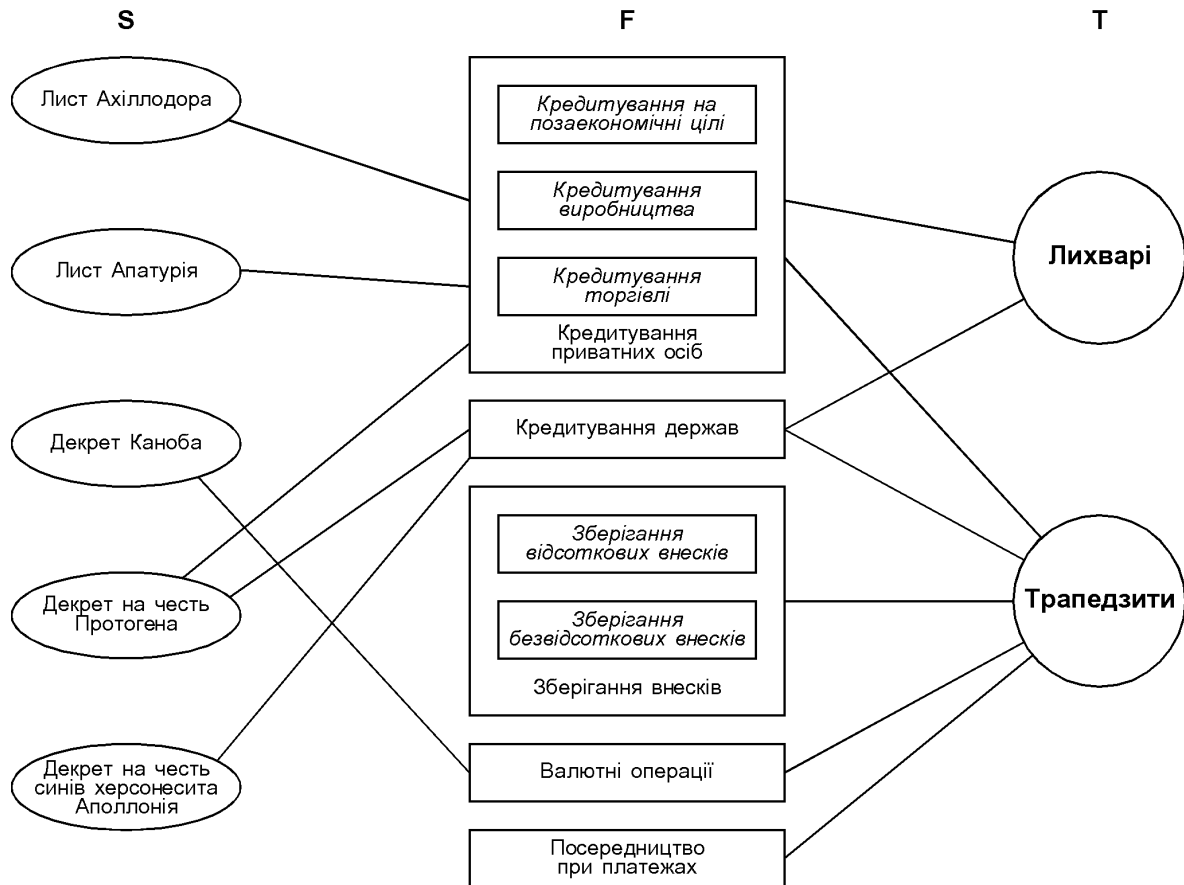
³⁹ Яйленко В. П. Ольвия и Боспор... — С. 280.

⁴⁰ Глускина Л. М. Указ. соч. — С. 175.

⁴¹ Про морські шляхи у Причорномор'ї та роль Херсонесу та Ольвії у транзитній торгівлі див.: Одрин А. В. Морские торговые пути в Причерноморье в VII–IV вв. до н. э. // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 99–103.

⁴² Традиційно вважався 10,5 ольвійських статерів до 1 кізікіну. Ю. Г. Виноградов та П. Й. Карішковський на основі власної реконструкції тексту декрету вважали, що курс був 8,5 до 1. (Виноградов Ю. Г., Карішковський П. О. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте IV в. до н. э. // ВДИ. — 1976. — № 4. — С. 20–42).

⁴³ Дандамаев М. А. Рец. на: Bogaert R. Les origines antiques de la Banque de dpt., Leyde, 1966 // ВДИ. — 1968. — № 3. — С. 183–186.

Малюнок 2. Граф «Античні фінансисти, їх функції та відображення у джерелах з історії Ольвії та Херсонесу».

«(прото)банкери» — трапедзити автор поки що вважає передчасним⁴⁴.

Посередництво при угодах. Ще однією функцією трапедзитів, яка прямо не пов'язана з оперуванням власними грошима чи коштами клієнтів, було посередництво при угодах. Про подібні операції, як і у випадку операцій зі внесками, ми не маємо жодних свідчень в Ольвії та Херсонесі. Можливо, така практика не була тут поширена. Проте можливе й інше пояснення цього факту. Відомо, що практично всі відомості про посередницькі функції трапедзитів одержано з промов афінських ораторів. Подібних джерел для Північного Причорномор'я не фіксується, що, можливо, і є справжньою причиною відсутності інформації про посередництво античних фінансистів в Ольвії та Херсонесі.

Результати дослідження фінансової діяльності в Ольвії та Херсонесі зображено у вигляді тридольного графа (два суміщених графа Кьоніга (мал. 2)). Центральна доля графа — множина F — це множина основних функцій античних фінансистів; права доля — множина T — це множина основних класів античних фінансистів; ліва доля — множина S — це множина джерел з історії фінансової справи в Ольвії та Херсонесі. Ребрами графа позначається відображення множини T на множину F та множини F на множину S. Таким чином показано, які функції виконували певні класи фінансистів та джерела, які висвітлюють виконання цих функцій фінансистами Ольвії та Херсонеса.

Подальші дослідження повинні бути спрямовані, перш за все, на розширення множин T та S, тобто, по-перше, на де-

⁴⁴ М. В. Скржинська (Будни и праздники... — С. 86) вважає, що Поліхарм був трапедзитом, очевидно, на тій основі, що він кредитував Ольвійський поліс та, до того ж, був іноземцем. Проте, оскільки основною ознакою трапедзита були саме операції з внесками, а про проведення таких операцій Поліхармом нічого не відомо, мені такі висновки здаються передчасними.

талізацію й уточнення класифікації античних фінансистів і, можливо, на виділення у цій множині нових класів і, по-друге — на пошук нових джерел з історії фінансової справи в Ольвії та Херсонесі. Це має дати можливість:

1. Чіткіше усвідомити функції різних класів античних фінансистів;

2. Деталізувати характер та специфіку діяльності цих фінансистів у Ольвії та Херсонесі;

3. З'ясувати, які саме класи фінансистів мали найбільшу вагу в цих полісах і як це позначалося на економічній, зокрема торговельній, діяльності в них.

Суттєвим для розуміння умов, в яких перебували при здійсненні своєї діяльності лихварі та трапедзити Ольвії та Херсонесу, є питання про соціальне становище фінансистів у цих полісах та про їх роль у суспільно-політичному житті. Відомо, що серед афінських трапедзитів більшість складала метеки та вільновідпущеники. Проте, як це неодноразово підкреслювалось, фінансовими операціями займалися і громадяни Афін, у тому числі й аристократичного походження. У цьому контексті цікавим є те, що абсолютна більшість відомих нам по іменах фінансистів Ольвії належала до аристократичних кіл. Так, як уже зазначалось, лихварі Анаксагор та Леонакт носять типові аристократичні імена. Аристократичними також є імена Геросонт та Протоген, до того ж в їхній родині спадковим було жрецтво Аполлона Дельфінія⁴⁵ — бога мілетських аристократів⁴⁶.

Тут варто хоча б коротко зупинитись на характері економічної діяльності останніх, адже Ольвія була тим полісом, який активно відтворював політичні, культурні, соціальні структури метрополії⁴⁷.

В архаїчну епоху в Мілеті велася жорстока політична боротьба між двома угрупованнями — «плутіс» та «хейромаха»⁴⁸. Перше з цих угруповань, як це вже видно з самої назви, складалося з людей заможних, друге — з бідняків⁴⁹. Не вдаючись до детальної характеристики цих «партиї», слід підкреслити, що до «плутіс» належали люди знатні, тісно пов'язані з морською торгівлею⁵⁰. Про тісний зв'язок між морською торгівлею та кредитною справою вже неодноразово говорилося вище. Таким чином, мілетські аристократи у своїй економічній діяльності аж ніяк не обмежувались лише сільським господарством, що вважається типовим для усіх грецьких аристократів архаїчної епохи.

Виходячи з вищесказаного, можна припустити, що й на новому місці проживання представники цього стану, в тому числі і з-поміж нової аристократії, що утворилася з першопоселенців, очевидно, почали займатись торговельною та фінансовою діяльністю. Цими видами діяльності вони продовжували займатись і в елліністичну епоху, де ми зустрічаємо багатих фінансистів з родини Протогена та, очевидно, не менш багатих купців з родини Посідея. Характерним є те, що представники другої родини також були шанувальниками Аполлона Дельфінія⁵¹.

⁴⁵ Русяєва А. С., Крашівина В. В. До історії Ольвії IV–I ст. до н. е. // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 28.

⁴⁶ Про зв'язок між аристократією та культом Аполлона Дельфінія див., зокрема: Карышковский П. О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье. — К., 1984. — С. 42–50.

⁴⁷ Виноградов Ю. Г. Милет и Ольвия. Проблемы взаимоотношений метрополии и колонии на раннем этапе // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 47–52; Русяєва А. С. Милет-Дидими-Борисфен-Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25–64; Виноградов Ю. Г., Русяєва А. С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 24–38; Русяєва А. С., Одрин А. В. Торговые и культурные приоритеты Милета в Северном Причерноморье в VI в. до н. э. // Боспорский феномен. Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. — Ч. 2. — СПб., 2001. — С. 44–49, та ін. Детальний розгляд впровадження мілетських інституцій у колоніях див.: Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Mein; New-York, 1983.

⁴⁸ Лаптева М. Ю. Плутис и хейромаха // Вестник ЛГУ. — 1986. — Серия 2, Вып 3 (июль). — С. 15–17.

⁴⁹ Назва «плутіс» походить від слова «багатство», а «хейромаха» буквально означає «ті, хто б'ється голіруч», тобто бідняки.

⁵⁰ Дуже показовим є сюжет, в якому під час надзвичайно запеклої громадянської боротьби представники хейромахи знищують супротивників на току, розтопавши їх биками, тоді як їхні вороги сплячуть суперників у смолі — необхідний для морської справи сировини [Athen., XII, p. 523–524].

⁵¹ Про родину Посідея див.: Русяєва А. С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 208.

У цьому контексті вельми цікавою є і родина Аполлонія з Херсонесу. Ім'я Аполлоній найбільш характерне для Ольвійського, аніж для Херсонеського полісу⁵². Воно типове скоріше для іонійців, аніж для дорійців, які саме й склали більшість населення Херсонесу. Проте дослідження просопографії архаїчного Херсонесу показало наявність у ньому носіїв іонійських, очевидно, мілетських, імен⁵³. Це дало змогу припустити, що у заснуванні цього міста брали участь і мілетяни, можливо, мешканці Сінопи або якоїсь невеликої мілетської, або сінопської колонії між нею та Гераклеєю Понтійською — метрополією Херсонесу⁵⁴. Якщо таке припущення справедливе, то родина Аполлонія могла належати саме до цих мілетян.

Можна припустити, що від самого заснування Ольвії мілетська аристократія, яка мала прекрасні «стартові умови», захопила у свої руки фінансові справи полісу, і саме це стало на заваді розвитку справ фінансистів не аристократичного походження. Не виключено також, що аристократи мілетського (сінопського) походження у Херсонесі, як і в Ольвії, активно займалися фінансовими операціями.

І, наостанок, зауважимо, що висновки щодо поставлених вище питань можна буде робити лише після подальшого дослідження соціальної та економічної структури Ольвійського та Херсонеського полісів. Окремого дослідження також вимагає роль іонійських та дорійських переселенців в економічному житті Херсонесу.

⁵² Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. — К., 1973. — С. 262.

⁵³ Соломоник Э. И. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // ВДИ. — 1976. — № 3. — С. 121–124; Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 10.

⁵⁴ Там само. — С. 11–12.